

Сара Николић

Институт за филозофију и друштвену теорију, Универзитет у Београду
sara.nikolic@instifdt.bg.ac.rs

Ања Вујовић

vujovic.anja@gmail.com

Дражи заједништва: сензорни приступи просторним заједничким добрима*

Динамичност урбане средине заснива се на диверзитету места, политика и активности унутар њих и обликована је различитим актерима, друштвеним силама и реализацијом нових пракси, стварањем нових простора, путања и искустава. Управо су искуства та на чију вредност ћемо указати – на важност чула, сећања и живљених светова – у производњи друштвеног простора. Овај рад узима у обзир два урбана феномена која проширују теоријске домете концепта просторних заједничких добара – заједничке просторе унутар великих стамбених насеља и сквотиране просторе. У бити различити – инклузивни заједнички спољашњи простори насупрот опрезној затворености сквотираних објеката – ова два феномена отеловљују капацитет за друштвени ангажман, омогућајући практиковање заједништва. Узимајући у обзир динамичну природу просторних заједничких добара, сензорни приступи обећавају допринос њиховом разумевању. Да бисмо приказале ефемерност урбаних просторних заједничких добара и живљења искуства њихових случајних корисника, ослониле смо се на сензобиографске шетње, мапирање сензорног, заједничко извођење и елицитацију предмета, користећи грађу прикупљену у Београду и Познању. Сматрамо да постојеће знање о просторним заједничким добрима може бити проширено инкорпорирањем телесних и емотивних искустава, свакодневних пракси и личних успомена, често занемарених у друштвеној теорији.

Кључне речи: просторна заједничка добра, сензорна етнографија, сквотирање, самоуправљање, урбано становање

* Рад је настао у оквиру пројекта бр. 179049 *Политике друштвеног памћења и националног идентитета: регионални и европски контекст* Института за филозофију и друштвену теорију Универзитета у Београду, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. Овај рад представља допуњену и разрађену верзију излагања на панелу “Sensory Anthropology and New Urban Commons” у оквиру годишњег конгреса IUAES “World Solidarities”, одржаног у Познању у периоду од 27. до 31. августа 2019.

Commoning Stimuli: Sensory Approaches to Urban Commons

Urban environment is a diverse and dynamic one, made up of multiple places, policies and activities. Over time, different actors and societal forces shaped it, using novel practices and creating new spaces, trajectories and experiences. It is precisely experience which value we want to emphasize – the importance of senses, memories and life-worlds in production of social space. This paper elaborates on two urban phenomena, both of which contest the notion of commons and witness its changing nature and possibilities – community space that comprises large housing estates and urban squats. Different by nature – inclusive outdoor communal spaces as opposed to the wary exclusivity of closed squatted buildings – these two phenomena embody the capacity for social engagement, permitting the occurrence of practices of commoning. Considering the dynamic nature of these urban commons, sensory approaches promise a significant contribution to their understanding. In order to capture the ephemeral quality of urban commons and lived experiences of its wayfarers, we rely on sensobiographic walking, sensory mapping, collaborative performing, and object elicitation, using research data collected in Belgrade and Poznań. This way, we suggest how existing knowledge on urban commons can be expanded by incorporating bodily and emotional experiences, everyday practices and personal memories, often neglected by social theory.

Key words: urban commons, sensory ethnography, squatting, self-management, large housing estates

У оквиру овог рада покушаћемо да, на основу етнографских вињета прикупљених током два одвојена и наизглед различита теренска истраживања, укажемо на значај и хеуристички потенцијал сензорне етнографије у урбаној антропологији и, прецизније, у проучавању и разумевању просторних заједничких добара. У том смислу, овај рад своје емпиријско упориште проналази у анализи феномена и пракси сквотирања, на примеру колектива *Квака 22* из Београда, и у анализи просторних искустава и пракси становника великих стамбених насеља (*large housing estates*, енг.) у пољском граду Познању. Сва етнографска грађа анализирана у овом раду прикупљана је у периоду од јануара до јула 2018. године.

Сматрамо да се разматрањем ова два урбана феномена – заједничких простора унутар великих стамбених насеља и сквотираних простора¹ – могу проширити теоријски домети концепта просторних заједничких добара (*urban commons*, енг.). Поред тога, феноменолошки, сензорни етнографски приступ овим феноменима омогућава истраживачку отвореност, која заједно са критичком (ауто)рефлексивношћу пружа непроцењиве увиде у културни живот и истраживачки процес којим се у њега покушава проникнути (Drysdale & Wong 2019). На тај начин стечена критичка рефлексивност требало би да се прошири и на епистемолошке аспекте истраживања – „рефлексивну дискусију о сензорним етнографским праксама које процесе производње знања чине отвореним и транспарентним“ (Drysdale & Wong 2019, 1).

¹ Термином *сквотирање* означава се „заузимање имовине и њено коришћење без претходног овлашћења власника“ (Cattaneo & Martinez 2014, 8).

Концептуална одређења

У циљу потпунијег разумевања и темељније аргументације у прилог сензорних приступа унутар урбане антропологије, неопходно је на самом почетку разјаснити пар основних теоријских концепата на којима је утемељен предмет нашег истраживачког интересовања – (урбано) самоуправљање и просторна заједничка добра.

Самоуправљање

Концепт самоуправљања јавља се већ у деветнаестом веку, искрсавајући на више локација и у различитим контекстима, преламајући се кроз призму „утопијског социјализма“, „анархо-синдикализма“, грађанске револуције у Шпанији, Париске комуне и радничких протеста у Сједињеним Америчким Државама, обухватајући како урбана, тако и рурална подручја. У својој основи, самоуправљање се темељи на организацији посла и другим праксама у индивидуалној радној јединици, економском сектору, или пак целој територијалној јединици која подразумева одређен ниво контроле над условима рада и активно учешће у процесу одлучивања (Bayat 1991). Међутим, у односу на контекст настанка, самоуправљање ће имати различите полазне тачке – од либертаријанског карактера Шпанске револуције до југословенског приступа који је комбиновао државно власништво и профит, радничко управљање, али и тржишне односе (Bešlin 2014; Dolgoff 1974; Horvat, Marković & Supek 1975), показујући потребу за сталним редефинисањем термина, у складу са трансформацијом његових друштвених, политичких и економских околности. Док се развој концепта самоуправљања и повезаних пракси у већини случајева сводио на контекст алтернативног деловања, у Социјалистичкој Федеративној Републици Југославији (у даљем тексту Југославији) самоуправљање наступа као државни пројекат и један од доминантних аспеката идеологије „трећег пута“, настале након сукоба са Совјетским Савезом. Сходно томе, овај појам се поставља као „друштвено-политичка основа социјалистичке демократије, а уједно и форма одумирања државе и власти [...] преко деистатизације средстава одлучивања на свим нивоима власти“ (Imširović 1991, 116).

У условима југословенске масовне стамбене изградње, партиципација је – као један од значајних елемената самоуправног система – изостајала на нивоу укључивања крајњих корисника у процес урбанистичког и архитектонског пројектовања. У таквим оквирима, коначни резултат морао је, тврди Кушић, „својом делимичном отвореношћу омогућити присвајање“ (Kušić 2014, 45). Међутим, иако идеал партиципативног, самоуправног пројектовања никада у потпуности није остварен, оно делимично опстаје у самоорганизованим праксама, заједничким иницијативама на нивоу стамбене јединице или насеља, односно присвајањем урбаног простора.

За теренска истраживања, сумирана у оквиру овог текста, контекст префигуративних или алтер-активистичких покрета поседује нарочит значај, будући да се њиме истичу различите форме самоуправљања и самооргани-

зовања као „начини критиковања постојећих форми организације, који показују да постоје друге могућности за управљање радним местима и просторима уопште [...], служећи и као облици ‘пропаганде дела’ и дирекне акције“ (Shukaitis 2009, 125). Од шездесетих година двадесетог века, друштвени покрети су указивали на другачије значење појмова организације и стратегије, истичући процесуални карактер деловања и рада и доводећи у питање нужност постојања хијерархије коју су претходни приступи неговали. У префигуративним покретима, фокус се са радничке партиципације, како примећује Маријана Макелберг (Maeckelbergh 2014), помера на хоризонталност, са циљем остваривања друштвене организације без успостављања хијерархије:

„Уместо покушаја проглашавања, односно стварања једнакости посредством централизованог ауторитета, који би требало да управља људима, покрети који практикују хоризонталност се заснивају на [...] континуираном преиспитивању неједнакости у свакој фази процеса одлучивања.“ (Maeckelbergh 2014, 10).

Ако је хоризонталност, дакле, истовремено и вредност и пракса префигуративног деловања, самоуправљање постаје заједничко управљање, чије мноштво и разноликост алтернативних стратегија мењају униформно делање ка једном циљу, при чему се, на лењинистичко-консеквенцијалистички начин, праксе „вреднују према томе да ли помажу револуционарном циљу или га пак подривају“ (Franks 2003, 20), дајући појму самоуправљања конотацију трајућег, динамичног, чак и свакодневног. На тај начин, префигуративне политике бришу границе између категорија као што су „борба у садашњости и циљ у будућности [...], удружујући борбу и циљ, те реално и идеално, у овом тренутку“ (Maeckelbergh 2014, 4).

Просторна заједничка добра

Просторна заједничка добра, популарно називана и „комонсима“² (*commons*, енг.), датирају из периода феудализма када су (у енглеском језику) означавала заједничку својину или, прецизније, заједничку земљу (*common land*, енг.). Међутим, у савременом контексту овај се термин најчешће користи у значењу превазилажења дихотомије између два доминантна типа својине – приватне и јавне (Federici & Caffentzis 2014). Иако је посебност заједничке својине у односу на приватну већ на први поглед јасна, за разлику од јавне, заједничка својина подразумева да заједница сама управља ресурсима којима располаже, без посредства државе или тржишта.

Појам *заједничкиог добра* – нарочито уколико говоримо о географском и културном простору Југославије – несумњиво асоцира на појам *друштвене својине*. Међутим, према Едварду Кардељу, једном од главних

² За употребу термина у академском дискурсу, погледати Kočović, Jovičić & Babić 2018, 939–959. За употребу термина у активистичком дискурсу, погледати Komonifikacija 2020 и Zajedničko.org 2020.

твораца идеологије радничког самоуправљања у Југославији и најгласнијих заговорника деетатизације и демократизације југословенског друштва, неопходно је са опрезом приступити поређењу феудалних облика колективне својине и „копија старих и чак преживелих облика друштвеног живота на које оне можда личе“ (Marks 1949, према Kardelj 1973, 9), какви су на овим просторима, примера ради, били комуни у Црној Гори (Čirić-Bogetić 1966) или утрине (Miloradov et al. 2009, 178) у Србији. Кардељ сматра да је највећа опасност оваквих поједностављених поређења у томе што се на тај начин друштвена својина „тумачи као статичан однос човека према стварима, а не као однос међу људима, то јест производни и друштвено-економски однос“ (Kardelj 1973, 9).

Иако се појмови друштвене својине и заједничког добра не могу у потпуности изједначити, ове критике подстакле су нас на потрагу за флексибилном и човекоцентричном дефиницијом просторних заједничких добара. Сходно томе, дефиниција коју је у књизи *Common Space: The City as Commons* понудио Ставрос Ставридес (Stavrides 2016) послужиће за даље разумевање и анализу свакодневних, заједничких пракси, како унутар сквотираних објеката, тако и унутар стамбених блокова. Ставридес заједнички простор дефинише као „сет просторних односа произведених практиковањем заједништва“ (*practice of commoning*, енг.), чиме се „ствара облик друштвеног живота, облик живота-у-заједништву“ (Stavrides 2016, 2). Оваком дефиницијом Ставридес нагласак помера са типа својинских односа и ауторитета ка друштвеним праксама којима се одређени (градски) простор претвара у заједничко добро.

Методологија истраживања

Сензорну етнографију као методологију не би требало мешати са, примера ради, проучавањем људских чула у неуронауци, психологији и медицини. „Чулна револуција“ у друштвеним наукама – заслужна за чињеницу да чулно данас проучавају историчари, социолози, антрополози, географи и теоретичари књижевности – утемељена је на премиси „да је сензорум друштвена конструкција“ (Howes 2006, 114). Ту премису потврђује и све већи број стручних радова, који указују на то да се појам чулности, као и чулна искуства различито разумеју у различитим културама и историјским епохама (Howes 2014). Примарни циљ истраживања у сензорној етнографији нису, дакле, сама чула већ концептуализација (чулних) искустава.³ Пишући сензорну етнографију, чулне односно сензорне диспозиције колажирамо са осталом грађом, на тај начин сугеришући да чулна искуства окружују сам

³ Иако то прекорачује домете и циљеве овог рада, важно је напоменути да су се истраживачке технике из домена сензорне етнографије показале као погодне за истраживање у контексту у коме истраживачи и испитаници не говоре истим матерњим језиком нити им је познавање другог, страног језика на истом нивоу, будући да се не фокусирају преваходно на језичку артикулацију. Из истог разлога могу бити погодне и за разумевање деље перспективе (в. Sanderud 2018, 1–12).

предмет истраживања, да га прожимају и надопуњују. На тај начин спроведена су и два истраживања на чијим се налазима темељи овај текст.⁴

Теренско истраживање са колективом *Квака 22*⁵ спроведено је између јануара и априла 2018. године. Колектив настаје 2015. године, када група уметника напушта колектив *Inex Film* и улази у простор у Рузвелтовој улици, који је некада био намењен оркестру Југословенске народне армије (ЈНА). Овај троспратни објект тада бива уређен и претворен у алтернативни уметнички центар, чији су главни циљеви културна ревитализација, подршка и умрежавање уметничке сцене, али и стварање самоодрживог модела функционисања. Од децембра 2015. године, у овом простору се одржавају изложбе, концерти, пројекције филмова, предавања, радионице, али и више хуманитарних акција.

Првобитно замишљено као подухват у домену визуелне антропологије и рада попут Мејпл Разиног мултимедијалног пројекта “Bastards of Utopia” (Rasza 2015; Naumović 2017), истраживање се базирало на примени визуелног документовања, посматрања са учествовањем и интервјуа, комбинујући феноменолошки приступ сквотирању и његовом односу према јавним и културним политикама, односно на проучавању самог искуства и микро-пракси које одликују сквотерске колективе, упоредо са значењима које оне имају за заједницу у којој се одвијају и правац у ком се крећу као културне и политичке стратегије. Сквотови су посматрани као „пејзажи“ (Ingold 2000), а заједничке активности (попут сређивања простора, наменске поделе просторија, организације догађаја и учествовања у њима) схватају се као произвођачи телесног, радног и уметничког искуства који обликују „саморазумевање“ колектива (Rogers 1999, 311).

Друго истраживање на чијим се резултатима темељи овај рад јесте теренско истраживање у великим стамбеним насељима у источном делу Познања, реализовано у периоду од маја до јула 2018. године, на територији четири насеља (*osiedle*, пољ.): насеље Чеха (*osiedle Czecha*, пољ.), насеље Леа (*osiedle Lecha*, пољ.), насеље Руса (*osiedle Rusa*, пољ.) и насеље Белог орла (*osiedle Orla Bialego*, пољ.).⁶ Ова насеља, којима и даље руководи Стамбена задруга „Омладинско насеље“ (*Spółdzielnia mieszkaniowa Osiedle Młodych*, пољ.), грађена су у периоду од 1975. до 1993. године у стилу социјалистичког модернизма.⁷

⁴ За детаљније упознавање са литературом и конкретним техникама у оквиру сензорне етнографије, в. енциклопедијски чланак Drysdale & Wong 2019.

⁵ Квака 22 је невладино, непрофитно удружење грађана које делује у сквотованом објекту у власништву Министарства одбране. Историјат колектива доступан је на: <https://kvaka.22.com/>.

⁶ За извештај са овог тромесечног истраживања, као и неке од резултата, в. Vučinić-Nešković 2018, 1231–1233; Nikolić 2019a, 51–64; Nikolić 2019, 281–302.

⁷ Ово истраживање живота у социјалистичким модернистичким насељима у посттранзиционо доба примењује компаративну методу. На овај начин стечена компаративна перспектива ће у даљем раду једне од ауторки бити коришћена као надградња истражи-

Током овог тромесечног периода интервјуисано је седморо информаната, коришћењем модела налик сензобиографским шетњама.⁸ Основна разлика у односу на сензобиографске шетње, које се спроводе у оквиру SENSOTRA пројекта⁹, огледа се у томе што су, уместо парова информаната различите животне доби, познањски информанти са истраживачицом насамом шетали насељима у којима станују, и што се, у недостатку *GoPro* камере¹⁰, визуелна грађа прикупља дигиталним фотоапаратом. Чврсто усидрена у феноменолошке приступе етнографског истраживања, ова техника заснована је на свакодневној пракси – кретању. Шетајући са испитаницима просторима у којима они проводе слободно време, омеђеним невидљивим границама онога што доживљавају као „домаћу територију“ (*domestic teritory*, енг.), радознало их посматрајући док с поносом преузимају улогу туристичког водича кроз „познањску спаваоницу“¹¹, или их опрезно пратећи стазама којима ређе иду, истраживачице су сакупиле богату етнографску грађу – интервјуе снимљене у покрету (*walk-along interviews*); звучне записе свеприсутних звукова (трамвајска бука, штимовање клавира, струјање ветра, звук авиона, дечји хор, сирена амбулантних кола итд.); фотографије; сликовите и детаљне описе олфакторних сензација (мириси хмеља из фабрике пива, канализације, пржене рибе петком, труле земље на градилишту итд.). Током тих седам интервјуа информантима су постављана унапред утврђена али и *ad-hoc* питања, у циљу испитивања искустава, интерпретација и разумевања „просторних пракси“ (Carpiano 2008, 264), али и односа са осталим члановима заједнице.

Следеће етнографске вињете могу илустровати упливе чулних сензација на формирање заједничког искуства:

Квака 22

1. Албум „Квака 22“

„Обишла сам изложбу и усликала је, а онда сам се попела горе.
Улазим на први спрат и затичем га готово празног. За шанком су

вачког искуства, значајна не само за спровођење теренског истраживања већ и за интерпретацију етнографске грађе у дисертацији на тему урбаног становања и просторних заједничких добара у новобеоградским блоковима.

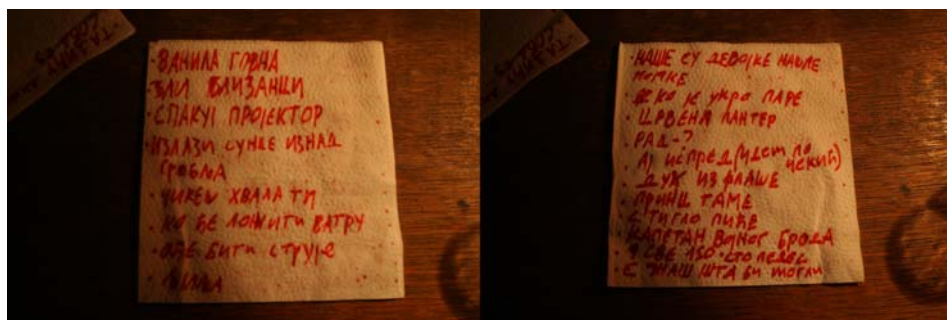
⁸ Сензобиографска шетња је етнографска истраживачка техника која пружа могућност истраживања богатог, отеловљеног и контекстуално специфичног сензорног памћења и искуства. Ову технику развила је финска етномузиколошкиња Хелми Јарвилуома-Макела (Helmi Järviluoma-Mäkelä) за потребе SENSOTRA пројекта.

⁹ Пројекат Европског истраживачког савета о сензорним трансформацијама у Европи од 1950. до 2020. Више о пројекту на: <https://www3.uef.fi/en/web/sensotra/home>.

¹⁰ *GoPro* камера је акциона камера произвођача *GoPro, Inc.*, осмишљена ради верног приказивања активности, попут екстремних спортова.

¹¹ Цитат преузет из интервјуа са Пјотром С. Испитаник реферише на уобичајену критику модернистичких, префабрикованих стамбених насеља, грађених у земљама Источног блока након Другог светског рата.

Пера, Никола и Емилија. ‘Записуј ти’, говори Никола Петру, ‘лепо онако’. Пера се смеје и отвара дебели црвени маркер, а онда креће да записује речи по салвети. Кажу ми да хоће да направи албум Квака 22. ‘Све ствари које чине Кваку, знаш’, каже Никола. Гледају око себе и почињу са списком. На почетку, ту су ‘ванила говна’, изузетно смрдљиви миришљави штапићи. Размишљају мало и дописују ‘зли близанци’, мислећи на слику близнакиња из филма *Исијавање*, једну од првих која је настала у Кваки. Затим питање које сам и ја чула више пута, ‘Ко ће да спакује пројектор?’; и, моја омиљена, Горанова изјава: ‘Треба видети то кад излази сунце изнад гробља’. Наслови се нижу, од будуће љубавне песме комшиници Љиљи, назване само ‘Љиља’; преко ‘Наше су девојке нашле момке’, њиховог омиљеног наслова, и песме која се до даљњег зове само ‘Рад’. Смејем се са њима и предлагам понешто, тестирајући своје познавање колектива и Кваке.

Илустрација 1. Албум „Квака 22“; снимила: Ања Вујовић, 2018.

Следећи пут када се овај ‘албум’ помиње је током интервјуа са Николом. ‘Знаш да сам већ направио две песме?’ каже ми. Изненађена сам, нисам очекивала да је то отишло даље од забавне идеје. ‘Хоћеш да чујеш једну?’ Никола узима гитару, а онда ми изводи песму ‘Чикеш, хвала ти’, посвећену пријатељици и бившој чланици колектива Inex Filma, која је дала колективу у Кваки неке своје комаде намештаја и апарате.

‘Добили смо микроталасну, један тепих, два стола

Хвала ти, Чикеш х4

Било је још топло, било је лето

Позвала си нас и ми смо дошли

Твоја мајка дала нам је да једемо, да пијемо

Дала нам је једна колица

Рекла је: У њима сам носила намирнице по Америци

Америци

Те ноћи смо седели и мислили како би нам било тамо живети

Како би се зезали, таласима дивили,
Како би волели.’¹²

2. Петрова окупација простора

Петар: „Ја сам рекао: ‘Ја! Овде! Остајем!’ И онда сам се ја ту нешто мувао месец дана тамо-вамо, нешто сам као ту помагао, фарбао неке столове, цимао их за собу, и они су рекли ‘направићемо састанак, направићемо састанак’. Тај састанак никад није био ту и онда сам дошао и разбио овај зид и онда је било ‘Аааа супер, може може’.”¹³

3. Подела посла

Петар: „То је компликовано, та расподела ствари, то смо сви мало тврдоглави, тако да се временом створио мало неки – мало нека нефер подела на све. Није ствар у томе ко ради и ко шта ради, него је ствар у том неком осећају ко има већу моћ, то баш не функционише овде. Бар ја мислим да не би требало да постоји, а постоји.“

Како мислиш да неко изражава своју моћ овде?

Петар: „Најгласније прича и баца ствари“.¹⁴

Појединачни и колективни ангажман у Омладинском насељу

1. Насеље Леха

Пјотр: „То пољанче, каже, једина је свежа тачка у целој овој бетонској цунгли и поред њега пролази свако вече када трчи, у жељи да удахне свеж, хладан ваздух. Судећи по зеленилу тих пар квадрата траве, рекло би се да испод протиче нека подземна вода. На сам помен речи *подземно*, као да сам му дала идеју. На следећој великој раскрсници спустисмо се у подземни пролаз. Помислих како је чудно што нема уличних свирача и продаваца, нема графита ни огласа за камагру и посету Острогу, нема просјака са неухрањеним псима и уснулим бебама, нема, заправо, ничега. Из носталгије за бруталним пејзажом на који бејаш навикла прену ме његов стидљиви осмех. Ходали смо ка празном белом зиду осветљеном треперавом флуоресцентном сијалицом. Сав усхићен, усправио се и усилио озбиљан израз лица. Све у његовом држању указивало је на то да је спреман да изјави нешто важно. Проверих збуњено да ли је диктафон укључен све ово

¹² Преузето из теренских бележака разговора са члановима колектива Квака 22, фебруара 2018. и интервјуа са испитаницима, априла 2018.

¹³ Преузето из интервјуа са Петром Алексићем из колектива Квака 22, април 2018.

¹⁴ *Ibid.*

време. [...] ‘Знаш ону трамвајску станицу код парка на којој си сишла кад си долазила, *osledie Tysiąclecia*? И ја сам увек ишао туда, иако ми је ова станица подједнако удаљена од куће, ако не и ближа, и исти превози стају на обе. А знаш ли зашто сам увек избегавао ову станицу? Зато што смрди. И не само да смрди на пијану пишаћу и мачке, него су на овом зиду били исцртани неки келтски крстови, свастике и исписани неки неонаци слогани. Ужас! И један дан сам помислио како је баш глупо да је она станица сређена и лепа, мислим јесте мало новија али није то разлог. Помислио сам да није фер да увек идем истим путем, јер се јебено плашим да сиђем у овај пролаз. А пролаз је празан! Сви га избегавамо, а није он крив, само смрди и има ужасан укус за уметност (смех).’ [...] У том тренутку плафон над нама је завибрирао и зачуло се звоно трамваја. Диктафон се није изборио са позадинским шумом, а ја сам се загледала у људе који су из зеленог сунчаног света спустили у наш, неонски. [...] ‘И онда сам једног дана дошао на идеју да исправим ту неправду према овој станици. Сад ћеш се смејати, али прво сам писао писмо градоначелнику. Знаш, ми овде имамо релативно океј, леволибералну градску управу и помислио сам да би било лепо да га обавестим шта ћу да урадим, за случај да наиђе полиција или да ме неко пита шта то радим или шта знам. У сваком случају, купио сам канту беле боје и ваљак, обуо неке старе цимерове патике, и једно вече прекречио та наци срања. Не можеш да верујеш колико сам се добро осећао док сам гледао како то нестаје под слојевима чисте беле боје, како сам на крају био поносан на те умазане руке, а иначе сам доста смотан за ту врсту послова. А најбоље од свега било је сутрадан напокон слободно, мислим кроз нос, разумеш, удахнути тај мирис чисте фарбе који надјачавао пишаћу. Прошле године је општина као одредила један дан да то буде фестивал када можеш слободно да нацрташ графит, да ти не дође полиција, или да окречиш неки зид на улици само ако тиме уклањаш неонацистичке симболе. ОК, не мислим да сам ја то покренуо, градоначелник ми никад није ни одговорио на мејл (смејемо се обоје).’¹⁵ Уместо да похвалим овај племенити чин грађанске непослушности, у себи на сочном српском псујем глупу неонску сијалицу која у овом подруму не даје довољно светла да сликам бели зид на који је П. толико поносан. Ова епизода за сада остаје без доброг графичког прилога. Мораћу да запамтим то белило, треперење сијалице опасно по здравље епилептичара, бол у левом оку и мигрену која надолази, звоно трамваја, ехо његовог гласа, бат надолазећих корака, пријатну свежину подземља, неодређени устајали мирис градског ваздуха и чежњу за Зеленим Венцем.”¹⁶

¹⁵ Преузето из интервјуа са Пјотром (Piotr S., 21, *osledie Lecha*), снимљеним 24. маја 2018.

¹⁶ Преузето из теренског дневника Саре Николић, мај 2018.

Илустрација 2. Недовршени парк, Osiedle Orła Białego, Познањ, мај 2018;
снимила: Сара Николић

2. Насеље Белог орла

Ева: „Сада су ствари у месној заједници много боље. Али сећам се пре 10 година, комшија ме зове на састанак да дођем зато што немају кворум.“

Мислите ли да су људи сада више заинтересовани за партиципативне процесе?

Ева: „Пре годину дана имали смо проблем зато што... Овај парк је у времену пре рата био у власништву неколико породица које су ту имале сеоска имања, фарме, можда кромпир или неко поврће, не знам. Никако нису могли да се договоре како да ту земљу поделе, нема података о међама, ове воћке су можда биле границе имања, али можда су никле неке нове, а неке старе су посечене, ко зна. Градска власт је онда решила да откупи ту земљу од наследника и да нашој месној заједници на управљање. Онда смо се сви скупили на састанку тамо у школи и одлучили да кад добијемо ту земљу ту нећемо дати ништа да се гради, нема нових зграда! Може да се зида, на пример, спортски центар или нешто за јавну намену, али и о томе би инвеститор морао да обавести заједницу и да нам пројекат на гласање. Битно је да нико не може да дође и сагради грдосију од 25 спратова под твојим прозором. Сада када сами одлучујемо о свом комшилуку, сви долазе на састанке – охо, морамо да дођемо, можда се деси нешто лоше, види колико има празног простора између блокија

(*bloki*, пољ.жаргон, солитер). Долазили су прво да нуде нека решења, кажу само пар зграда, али не много високих, 3–4 спрата највише, али нема шансе да то прихватимо, јер то захтева нове прилазе за саобраћај, нова паркинг места, нову инфраструктуру, а све то науштрб зеленила. Људи сада долазе и одлучују заједно. Погледај, наш блок је кружног облика зато се и зове насеље белог орла, јер је у облику гнезда, круг је завршен, нема места за нове зграде. Кад те неко пита где је број седам, ти знаш да кажеш, нове зграде би само унеле конфузију у наш савршен круг (смех). И пошто нико неће да зида под нашим условима, одредили смо да ту буде парк. Сад чекамо паре. За сада су поставили расвету и једну стазу, људи и даље иду куда желе. Можда сада чекају неке нове документе а можда ће наставити после лета, кад није више толико топло. Можда су у питању и паре зато што праве већи парк, исто у општини Ратаје, између насеља *Żegrze* и *Piestowskie*. Све паре одлазе тамо, праве и фонтану, па ће овај мали морати да чека. Док чекамо, ходамо куд нам највише одговара, али то није довољно, мора боље да се одржава.¹⁷

Making sense of it

На таласу постмодернизма, готово истовремено са просторним заокретом (Radović 2016, 147; Timotijević 2018, 66), друштвене науке током деведесетих година 20. века снашао је и „телесни заокрет“ (Moore 2015; Witz 2000). Чврсто усидрен у феноменологији, овај заокрет „вратио је тело антропологији“ (Howes 2006, 121). Дејвид Ховс тврди да је управо из тог заокрета „поникла чулна револуција у антрополошком разумевању“ (Howes 2006, 121).

У тексту “An Urban Tour: The Sensory Sociality of Ethnographic Place-making” Сара Пинк (Pink 2008) износи идеју да су колаборативни етнографски методи, попут оних које смо и саме практиковале у овим истраживањима, истовремено праксе производње места (*placemaking practices*, енг.) и истраживачке алатке помоћу којих разумемо „како људи конституишу урбано окружење утеловљеним и имажинативним праксама и како се истраживачи навикавају на етнографска места и конституишу их“ (Pink 2008, 176).

„Овакав приступ нарочито је користан за анализу начина на који су свакодневне праксе, перформанси и машта уплетени у производњу како материјалних тако и сензорних реалности и феноменолошког ‘осећаја места’“ (Pink, 2008, 178).

Уважавање телесности и посматрање чулног бића као референтне тачке за проучавање одређених појава, пре него само једне од компоненти холистичког система, може се, у духу префигурације и самоуправљања, сматрати и хоризонталним приступом чулима. Децентрализација сензорне

¹⁷ Преузето из интервјуа са Евом (Ewa, 50, Osiedle Orła Białego), снимљеним 29. маја 2018.

хијерархије¹⁸ постаје вредност, али и пракса која нам приближава тренутке присутности у свакодневници. Фокусирање на сензорна и емотивна значења простора, али и на искуствене компоненте пракси сквотирања и самоорганизовања у стамбеним насељима указало нам је на потенцијални значај обogaћивања етаблираних метода, попут фотографисања, прављења видео и аудио-записа, фото-елицитације и вођења теренског дневника, приступима који би акценат стављали на сензорне, а често и емоционалне аспекте тих искустава. Стога су у постојећи теоријско-методолошки оквир додати поступци попут креирања мапи искуства и успомена које се ослањају на методе видео или урбане туре Саре Пинк и сензобиографске шетње; монтаже већ постојећег материјала; елицитације уметничких и личних предмета; заједничког креативног деловања истраживача са члановима колектива; елицитације помоћу архивских фотографија насеља, у циљу стварања онога што Тера Мјаланд назива „фотографским ситуацијама“ (Mjaaland 2009, 395). Истовремено са надградњом познатих визуелних техника и метода, током оба теренска истраживања долазило је и до непрестаног трагања за новим начинима мишљења, писања и говорења о сензорном искуству.

Посматрање начина организовања „лабораторија или експерименталних простора“ (Donaghey 2017, 14), који са разлогом носе епитет ефемерних, или се пак помињу у духу Лефеврових „експерименталних утопија“ (Lefevr 2008, 21), упутило нас је на потенцијал примене метода које истичу динамичност појава попут сквотова и заједничких спољашњих простора. Поред тога што илуструју ситуације са терена, које су умногоме допринеле нашем разумевању теме, вињете сведоче о значају који се придаје искуственом познавању простора и чулним доживљајима у наративима о просторним интервенцијама. Једну од ретких ноћи када имају простор само за себе, чланови колектива Квака 22 проводе евоцирајући успомене и причајући о сквотираном простору, наглашавајући притом сопствени емотивни и чулни доживљај. Осим физичких компоненти – галерије, терасе и атељеа – њихов доживљај простора чине и сензорне компоненте: „смрад“ миришљавих штапића, тежина преношења гајби пића на спрат, сећање на приказ сунца које излази изнад оближњег Новог гробља, на призоре појављивања војне полиције, или на светлост сијалице које означава повратак струје у зграду.

Сакупљање и представљање знања о овим физичким и друштвеним просторима за информанте је, као и за истраживачице, било базирано на густом опису тих простора, на активностима које се у њему одвијају и искуствима која га обликују и бивају изазвана заузврат. Дефинисати Кваку 22

¹⁸ Поред тога што се људска бића примарно ослањају на чуло вида, док знатно мање информација о свету прикупљају путем чула мириса или додир, с просветитељством и првим налазима модерне медицине чула су подељена на „рационална“, „механичка“, „објективна“ (вид и слух), и „субјективна“, „вештичија“, „женска“ (мирис, укус, додир). Ту арбитарну поделу преиспитују бројне савремене студије како из друштвено-хуманистичких тако и из природних и медицинских наука (в. Vacci & Melcher 2011; Henshaw 2014; Howes 2014; Majid 2018).

као сквот, алтернативни културно-уметнички центар, ноћни клуб или музеј – односно дефинисати унутрашње просторе стамбених насеља као комшилуке, јавне просторе или трећа места (Oldenburg 1991; Jeffers et al. 2009) значи дефинисати их као *пејзаже*.

„Место дугује своју особеност искуствима које пружа онима који на њему бораве – призорима, звуковима и мирисима који конституишу његов амбијент. Та искуства заузврат зависе од врсте активности у које се становници места упуштају. Управо из ове повезаности људског ангажмана и околине у служби пребивања, сваки простор црпи своје јединствено значење. Тако, док се код места, значења приписују околини, у случају пејзажа, она се преузимају из њега“ (Ingold 2000, 192).

Уважавање простора и чулности нам је помогло да сагледамо промене односа у заједницама. Кризе и међусобни проблеми, досада, радост, али и односи моћи, често су резултирали одваљеним вратима ладице, исцртаним шанком или свеже окреченим зидом. Као што вињете показују, просторне интервенције чине значајан део организовања, односно самоуправљања, дајући нову димензију овом термину. Одлуке се бране „најгласнијим причањем и бацањем ствари“, рушење зида служи као замена за састанак и иницијацију у колектив, а мануелни рад служи као мерило бриге за место и за заједницу, и као начин легитимизације сопствене улоге.

Међутим, било да говоримо о новим модалитетима урбаног самоуправљања или, користимо формулације сличног значења, прихватљивије доминантном, неолибералном дискурсу, попут *грађанске партиципације*, сведоци смо различитих нивоа практиковања заједништва којима се друштвени простор присваја и враћа заједници на управљање, коришћење, али и одржавање. Док су у модернистичком архитектонском жаргону називани „шупљинама“ (*cavities*, енг.), у очима инвеститора и града-предузетника (Gulin Zrnić & Vranić 2015) схваћени су као пословне прилике, у савременој антрополошкој перцепцији наизглед празни и неискоришћени простори постају слободни, отворени, зелени, јавни простори и друштвене пунине просторних празнина (Gulin Zrnić & Vranić 2015, 133). Овакво разумевање простора, празног садржајима али богатог значењима и праксама, огледа се и у колективним напорима становника насеља Белог орла у Познању да сачувају своју „ливаду“ од утицаја неолибералних стамбених политика. У антрополошком разумевању, ови недовршени, комбиновани простори пружају плодно тле за конституисање микрозаједница, те за настајање најразличитијих просторних и колективних пракси, какве се у овом насељу однедавно јављају.¹⁹ Међутим, када људи заузимају, одржавају или бране простор,

¹⁹ На другом крају Европе, у тренутку писања овог текста сведочимо сличном примеру комшијског самоорганизовања, ангажмана и солидарности – становници и становнице звездарских солитера боре се за очување „пољанчета“ на углу улица Ђока Војовића и Чингријине. Иницијатива Сачувајмо зелену Звездару основана је у септембру 2019. године као реакција на Нацрт плана детаљне регулације подручја уз улице Димитрија Туцовића и

њихове акције не произлазе (само) из политичких опредељења, идеолошких уверења или теоријске литературе, већ се темеље и граде на конкретним компонентама и доживљајима простора и пејзажа.

Завршна разматрања

Основна идеја овог текста била је да илуструјемо на који начин постојећа знања и приступи просторним заједничким добрима унутар урбане антропологије могу бити проширена укључивањем телесних и емоционалних искустава, свакодневних пракси и личних успомена, које су у друштвеној теорији често занемариване и сматране исувише субјективним, па чак и фриволним. На основу прикупљене грађе и претходно представљених ситуација са терена, као и релевантне литературе, представљене детаљније у методологији рада, сматрамо да увођење сећања, личних утисака, успомена и проживљених или запамћених чулних сензација досеже много даље од истраживачке радозналости и методолошког експеримента, као и да поновно преиспитивање категорије простора, рада и стварања обогаћује категорије уметничког, политичког, активистичког и грађанског деловања.

Чулне компоненте доживљаја простора – иако субјективне – као и одређене успомене или предања о местима, заправо су дељене унутар заједнице, повезују појединце који иначе нису у контакту или немају очигледне начине или мотиве за удружено деловање. Ефекти ове врсте интересубјективности највидљивији су у блиско повезаним заједницама (*close-knit community*, енг.), попут сквотерских колектива, у којима заједнички напори и дељени живљени светови (Frykman & Gilje 2003) повезују људе, а некада утичу и на одлазак појединаца из колектива. Слична се, међутим, интересубјективност јавља и у разуђенијим заједницама (*loose-knit community*, енг.), какве су суседства, односно блокови у великим стамбеним насељима. Управо путем дељених искустава пријатности или непријатности, због изложености смраду канализације или мирису свеже покошене траве, који код станара оваквих насеља евоцирају успомене на пролећне распусе, јављају се позиви на заједничке акције пролећног чишћења или озелењавања.

Додата вредност сензорних и сензобиографских приступа, на коју смо такође у оквиру овог текста желели да укажемо, јесте да су они погодни не само за проучавање перцепције, успомена и корелације између биографије и

Чингријине, у делу од Батутове улице до комплекса основне школе „Марије Бурсаћ“, којим је предвиђено сужавање тротоара, уништавање зеленила и потенцијално рушење једнопородичних стамбених објеката у циљу изградње унутрашњег магистралног прстена у овом делу града (в. Sačuvajmo zelenu Zvezdaru 2019).

То, свакако, није једини пример самоорганизоване одбране наизглед занемарених и недовољно искоришћених јавних површина у урбаном окружењу, од бетонизације до изградње садржаја који у обзир не узимају потребе примарних корисника простора. Током лета 2019. године на Бановом Брду станари зграде у Пожешкој 158–160, заједно са комшијама, стали су у одбрану зелене површине (види: Ostojić 2019).

места, већ и за истраживање алтернативних модела политичког организовања и управљања просторним ресурсима. Значај оваквог приступа огледа се и у његовом готово неформалном, дијалошком карактеру и у инклузивности самог истраживачког процеса. Употребом оваквих метода, нагласак се помера на делатни потенцијал (*agency*, енг.) самих актера. Уместо да испитанике проматрамо као пасивне субјекте својих истраживања, доживљавамо их у улози (са)учесника у истраживању, што се, поред етичког нивоа, може позитивно одразити и на богатство и веродостојност добијене грађе.

Упркос литератури, која је, као што показује Луи Волонт (Volont 2019), дуго означавала просторна заједничка добра као крхке, нестабилне и често лиминалне појаве, примена приступа који препознају и наглашавају њихову динамичност помогла нам је да их додатно контекстуализујемо и досегнемо дубљи и вишеслојнији ниво разумевања. У контексту проучавања просторних заједничких добара, примена сензорне етнографије открива нам феноменолошку димензију интересубјективности. Управо мирис, додир и звук дају облик просторним заједничким добрима, омогућујући нам да их, уместо као ефемерне, прикажемо као процесе који трају, процесе подстицане и обнављане разменом искустава и сарадњом. Увиђајући значај чулног искуства, обogaћујемо разумевање политичког деловања и самог појма политичности.

Литература

- Bacci, Francesca & David Melcher, eds. 2011. *Art & the Senses*. Oxford: Oxford University Press.
- Bayat, Asef. 1991. *Work, Politics, and Power: An International Perspective on Workers' Control and Self-Management*. New York: Monthly Review Press.
- Bešlin, Milivoj. 2014. „Pokušaj modernizacije u Srbiji 1968–1972: između ‘revolutionarnog kursa’ i reformskih težnji.“ Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu.
- Carpiano, Richard M. 2008. “Come Take a Walk with Me: The ‘Go-Along’ Interview as a Novel Method for Studying the Implications of Place for Health and Well-being.” *Health & Place* 15: 263–272.
DOI: 10.1016/j.healthplace.2008.05.003.
- Cattaneo, Claudio & Miguel Angel Martínez, eds. 2014. *The Squatters' Movement in Europe. Commons and Autonomy as Alternatives to Capitalism*. London: Pluto Press.
- Ćirić-Bogetić, Ljubinka. 1966. *Komunice u Crnoj Gori*. Titograd: Istorijski institut.
- Dolgoft, Sam, ed. 1974. *The Anarchist Collectives: Workers' Self-Management in the Spanish Revolution, 1936–1939*. New York: Free Life Editions.

- Donaghey, Jim. 2017. "Punk and Anarchist Squats in Poland." *Trespass Journal* 1: 4–35.
- Drysdale, Kerryn & Karen-Anne Wong. 2019. "Sensory Ethnography." SAGE Encyclopaedia entry – Chapter 'Sensory Ethnography' https://www.researchgate.net/publication/331950440_SAGE_Encyclopaedia_entry-Chapter_%27Sensory_Ethnography%27_Chapter_Sensory_Ethnography (pristupljeno 21. novembra 2011).
- Federici, Sylvia & George Caffentzis. 2014. "Commons Against and Beyond Capitalism." *Community Development Journal* 49: 92–105.
DOI:10.1093/cdj/bsu006
- Franks, Benjamin. 2003. "The Direct Action Ethic from 59 Upwards." *Anarchist Studies* 11(1): 13–41.
- Frykman, Jonas & Nils Gilje. 2003. "Being There: An Introduction." In *Being There: New Perspectives on Phenomenology and the Analysis of Culture*, eds. Jonas Frykman & Nils Gilje, 7–52. Lund: Nordic Academic Press.
- Gulin Zrnić, Valentina & Dubravka Vranić. 2015. „‘Praznine’ Novog Zagreba: sukob modernističkog urbanističkog naslijeđa i suvremenih prostornih praksi.“ U *Prostorne i razvojne mogućnosti kulturnog naslijeđa*, priredio Mladen Obad Šćitaroci, 132–137. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu – Arhitektonski fakultet.
- Henshaw, Victoria. 2014. *Urban Smellscapes. Understanding and Designing City Smell Environments*. New York: Routledge.
- Horvat, Branko, Mihailo Marković & Rudi Supek, eds. 1975. *Self-governing Socialism*, vol. 2. New York: International Arts and Sciences Press.
- Howes, David. 2006. "Charting the Sensorial Revolution." Review of the Sensible Flesh: On Touch in Early Modern Culture, by Elizabeth D. Harvey; Science in the Age of Sensibility: The Sentimental Empiricists of the French Enlightenment, by Jessica Riskin; La mesure des sens: les anthropologues et le corps humain au XIXe siècle, by Nélia Dias; Culture and the Senses: Bodily Ways of Knowing in an African Community, by Kathryn Linn Geurts; Appetites: Food and Sex in Post-Socialist China, by Judith Farquhar and Inside Clubbing: Sensual Experiments in the Art of Being Human, by Phil Jackson. *Senses and Society* 1(1): 113–128.
- Howes, David, ed. 2014. *A Cultural History of the Senses in the Modern Age 1920–2000*. London and New York: Bloomsbury.
- Imširović, Jelka. 1991. *From Stalinism to Self-Management Nationalism*. Beograd: Centar za filozofiju i društvenu teoriju.
- Ingold, Tim. 2000. *The Perception of the Environment: Essays on Livelihood, Dwelling and Skill*. London, New York: Routledge.

- Jeffers, Leo W., Cheryl C. Bracken, Guowei Jian & Mary F. Casey. 2009. "The Impact of Third Places on Community Quality of Life." *Applied Research in the Quality of Life* 4(4): 333–345.
- Kardelj, Edvard. 1973. *Samoupravljanje i društvena svojina*. Beograd: BIGZ.
- Kočović, Milica, Elena Jovičić & Jasna Babić. 2018. „Izazovi i alternative za postizanje održivog razvoja zaštićenih područja i komonsa u Srbiji oslonjeni na finansijsku analizu i upravljačke opcije“. *Teme: časopis za društvenu teoriju i praksu* XLII(3): 939–959. DOI: 10.22190/TEME1803939K.
- Kušić, Aleksandar. 2014. „Promena urbanističko-arhitektonske paradigme na primeru beogradskih stambenih naselja: period jugoslovenskog kasnog socijalizma (1965–1991).“ Doktorska disertacija, Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Lefevr, Anri. 2008. „Pravo na grad.“ U *Operacija: Grad. Priručnik za život u neoliberalnoj stvarnosti*, ur. Leonardo Kovačević, Tomislav Medak, Petar Milat, Marko Sančanin, Tonči Valentić & Vesna Vuković, 16–29. Zagreb: Savez za centar za nezavisnu kulturu i mlade, Multimedijalni institut, Platforma 9,81 – Institut za istraživanja u arhitekturi, BLOK – Lokalna baza za osvežavanje kulture & SU Klubtura / Clubture.
- Maeckelbergh, Marianne. 2014. "Doing is Believing: Prefiguration as Strategic Practice in the Alterglobalization Movement." *Social Movement Studies: Journal of Social, Cultural and Political Protest* 10 (1): 1–20. DOI: 10.1080/14742837.2011.545223.
- Majid, Asifa. 2018. "Differential coding of perception in the world's languages." *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 115 (45): 11369–11376. DOI: 10.1073/pnas.1720419115.
- Miloradov, Dejan. 2009. Odrednica „Utrine.“ U *Rečnik srpskih govora Vojvodine*, sv. 9, T-F, prir. Dejan Miloradov, Katarina Sunajko, Ivana Čelić & Dragoljub Petrović, 178. Novi Sad: Matica Srpska.
- Mjaaland, Thera. 2009. "Evocative Encounters: An Exploration of Artistic Practice as a Visual Research Method." *Visual Anthropology* 22: 393–411. DOI: 10.1080/08949460801986145.
- Moore, Phoebe. 2015. "Tracking Bodies the, 'Quantified Self', and the Corporeal Turn." In *Handbook of the International Political Economy of Production*, ed. Kees van der Pijl, 394–408. Chetelham: Edward Elgar Publishing.
- Naumović, Slobodan. 2017. Review of Bastards of Utopia Triptych (2010–2015) by Maple Razsa. *Slavic Review* 76(2): 481–490.
- Nikolić, Sara. 2019a. "Pastelozza – refurbishing of the PPR heritage." *Urban Development Issues* 63: 51–64. DOI:10.2478/udi-2019-0016.
- Nikolić, Sara. 2019b. "Off the Beaten Track – Sensory Ethnography as the Missing Layer in Urban Planning." In *Engaging for Social Change: Towards New*

- Forms of Collective Action*, eds. Marjan Ivković & Srđan Prodanović, 281–302. Belgrade: Institute for Philosophy and Social Theory (u štampi).
- Oldenburg, Ray. 1991. *The Great Good Place*. New York: Marlowe & Company.
- Pink, Sarah. 2008. "An Urban Tour: The Sensory Sociality of Ethnographic Place-making." *Ethnography* 9(2): 175–196.
- Radović, Svetlana. 2016. „Poimanje fizičkog prostora u društvenoj teoriji: mogućnosti sociološke analize prostorne dimenzije grada.“ *Sociologija* LVIII(1): 146–164. DOI: 10.2298/SOC1601146R.
- Razsa, Maple. 2015. "Struggling for What is Not Yet: the Right to the City in Zagreb." In *Bastards of Utopia: Living Radical Politics After Socialism*, ed. Maple Razsa, 148–173. Bloomington: Indiana University Press.
- Rogers, N. Kim. 1999. "Imagining: The Invention of New Environments – a New Ecological Interpretation of the Imagination and Its Role in the Economy of Human Life." In *Analecta Husserliana: the Yearbook of Phenomenological Research – Scientific Philosophy, Phenomenology of Life and The Sciences of Life* LIX(1), ed. Anna-Teresa Tymieniecka, 307–322. Berlin/Heidelberg: Springer Science & Business Media.
- Sanderud, Jostein Rønning. 2018. "Mutual Experiences: Understanding Children's Play in Nature through Sensory Ethnography." *Journal of Adventure Education & Outdoor Learning* 20(2): 111–122. DOI: 10.1080/14729679.2018.1557058.
- Shukaitis, Stevphen. 2009. *Imaginal Machines: Autonomy & Self-Organization in the Revolution of Everyday Life*. London: Minor Compositions.
- Stavrides, Stavros. 2016. *Common Space: The City as a Commons*. London: Zed Books Ltd.
- Timotijević, Jovana. 2018. „Grad i prostorna zajednička dobra.“ U *Zajednička dobra i granice kapitalizma*, prir. Aleksandar Matković, 66–78. Beograd: zajednicko.org Platforma za teoriju i praksu društvenih dobara.
- Volont, Louis. 2019. "DIY Urbanism and the Lens of the Commons: Observations from Spain." *City & Community* 18(1): 257–279. DOI:10.1111/cico.12361.
- Vučinić Nešković, Vesna. 2018. „Realizacija ERASMUS + Programa Beograd–Poznan 2017–2018.“ *Etnoantropološki problemi* 13(4): 1231–1233.
- Witz, Anne. 2000. "Whose Body Matters? Feminist Sociology and the Corporeal Turn in Sociology and Feminism." *Body and Society* 6 (2): 1–24.

Визуелни извори

- Razsa, Maple & Pancho Velez. 2010. *Bastards of Utopia*. Waterville, Me.: En Masse Films. 55 minuta. U boji. Na hrvatskom i engleskom jeziku, sa engleskim titlovima.

Интернет извори

- Ostojić, J. 2019. „Ne damo naš parkić! U odbranu zelene površine na Banovom brdu uključili se i najmlađi.“ Blic, 28. jul.
<https://www.blic.rs/vesti/beograd/ne-damo-nas-parkic-u-odbranu-zelene-povrsine-na-banovom-brdu-ukljucili-se-i-najmladji/4yr1fb6> (pristupljeno 20. novembra 2019).
- Komonifikacija <https://www.mixcloud.com/komonifikacija/> (pristupljeno 3. februara 2020).
- SENSOTRA. <https://www.uef.fi/en/web/sensotra/home> (pristupljeno 19. novembra 2019).
- Zajedničko.org – мрежна библиографија
<https://zajednicko.org/mreznabibliografija/?fbclid=IwAR2ntRHa7WlOA2HdkTBVSS5euEN11N3TYUyXZNnof62L8ENs0BAVgfVO-v0>
(pristupljeno 3. februara 2020).
- Kvaka 22 <http://kvaka22.com/> (pristupljeno 13. novembra 2019).
- Sačuvajmo zelenu Zvezdaru <https://www.facebook.com/nedamopoljanceicingrijinu/>
(pristupljeno 20. novembra 2019).

Примљено / Received: 10. 12. 2019.

Прихваћено / Accepted: 29. 04. 2020.